

Skåne på medeltiden

Staden och byn utvecklas

En stad växer fram – exemplet Ystad

Utvecklingen av städer i Skåne följde samma mönster som i övriga Västeuropa. Den medeltida staden började ta form i slutet av 900-talet, men den verkliga expansionsperioden kom igång först i slutet av 1100-talet och pågick sedan under hela 1200-talet (Andersson 2011).

Skåne är Sveriges stadstätaste landskap. I den första urbaniseringsfasen, perioden 990–1150, bildades Helsingborg, Lund och Lomma i västra Skåne samt Tommarp på östsidan. Under den andra fasen, 1150–1350, grundades Malmö, Skanör, Falsterbo, Trelleborg, Ystad, Simrishamn, Åhus och Vä; alla vid kusten utom den sistnämnda. I det tredje urbaniseringsskedet, 1350–1550, tillkom bara tre städer: Båstad, Ängelholm och Landskrona (Carelli 2007, s. 88 f).*

Varför bildades dessa städer? Rosén (2004) hävdar att arkeologerna långt in på 1900-talet använde *en* modell för att förklara städernas uppkomst – utan hänsyn till det historiska sammanhanget. Städerna betraktades som organiskt framvuxna på platser som var gynnsamma ekonomiskt sett (Rosén 2004, s. 27). Handel och hantverk ansågs vara den viktigaste drivkraften.

På 1970-talet kom en annan modell i förgrunden. Forskarna såg städerna som resultatet av ett aktivt handlande, framför allt från den framväxande kungamakten. Att grunda städer kom att spela en viktig roll när de nordiska kungarikena skulle etableras. I skandinavisk stadsarkeologi blev den här förklaringsmodellen sedan närmast allena rådande (Rosén 2004, s. 27).

I mitten av 1970-talet startade Riksantikvarieämbetet ett heltäckande projekt med titeln *Medeltidsstaden – Den tidiga urbaniseringsprocessens konsekvenser för nutida planering*. Ett stort antal forskare engagerades för att kartlägga den stadsarkeologiska situationen i alla svenska, medeltida städer. Uppgiften var också att göra en vetenskaplig bedömning av det material som kom fram samt att ge riktlinjer för den fortsatta stadsarkeologiska verksamheten. Under en femtonårsperiod – från 1976 till 1990 – resulterade arbetet i ett 80-tal rapporter. Varje stad fick en rapport (i några fall två) och till det kom några skrifter av en sammanfattande karaktär.†

* En del av dessa medeltida städer hade en glansperiod och förlorade sedan i betydelse. Till den kategorin hör definitivt Tommarp och Vä. Den förra är en by med ett par hundra invånare och en del av Simrishamns kommun. Den senare är en stadsdel i Kristianstad.

† Det finns en förteckning över projektets samtliga rapporter på webbplatsen för Vitterhetsakademins bibliotek: <http://vitalis.raa.se>. Skriv in *Medeltidsstaden* i rutan Valfria sökord, och ange *Riksantikvarieämbetet* som Institution/Förlag. För Ystad skrev Sten Tesch två rapporter, se referenser på s. 7.

För att kunna välja ut vilka städer som skulle studeras preciserade projektet så kallade urbaniseringskriterier i programförklaringen. Dessa var av tre slag: (1) funktionella, (2) topografiska och (3) inre rättsligt-administrativa (Andersson 1976). Med (1) menades ortens inre funktioner och dess förhållande till omlandet; (2) gällde ortens bebyggelsestruktur; (3) avsåg ortens juridiska ställning med företeelser som privilegier, stadslag, råd, borgmästare och sigill. Kriterierna motsvarar i grova drag begreppen centralort, tätort och stad.

Jag kommer att använda *Medeltidsstadens* urbaniseringskriterier i den följande behandlingen av Ystad. Men det är värt att nämna att dessa kriterier har kommit att ifrågasättas (Anglert & Lindeblad 2004). Projektet lade tyngdpunkten på det som var lika mellan de olika städerna, anser författarna. *Medeltidsstadens* stadspresentationer visar »skenbarligen« en ganska homogen grupp städer. Utgångspunkten bör istället vara »en dynamisk urbanisering, präglad av förändring och variation« (Anglert & Lindeblad 2004, s. 6). De menar att varje stad måste bedömas utifrån sina egna förutsättningar. En annan kritikpunkt gäller projektets dominans. De hävdar att forskningen delvis stagnerade efter det stora projektet; antikvariska ställningstaganden utvecklades inte.

För att komma med i projektet skulle en ort uppfylla kriterier inom alla tre grupperna. Också detta har fått kritik. Under 00-talet växte en delvis ny syn på urbaniseringen fram. En ords formella och juridiska status som stad anses i dag inte lika viktig som tidigare. »De formella städerna betraktas endast som en del av urbaniseringen« (Anglert & Lindeblad 2004, s. 10).

Φ

Redan för 10 000 år sedan drog området runt Ystad till sig människor. Marken och klimatet var gynnsamt för odling och djurhållning, och i havet fanns det gott om fisk. Det finns spår i trakten av bosättningar från såväl stenåldern som bronsåldern. Under järnåldern fanns det flera spridda, små bosättningar nordväst om Ystad. Ensamliggande gårdar var det vanliga, men det förekom också att gårdar låg samlade (Larsson & Anglert 2008, s. 28). Här fanns alltså föregångare till byn, den samhällsform som under medeltiden skulle komma att slå igenom på bred front.

Det finns belägg från tidig medeltid att Ystad var ett fiskeläge. På 1000- och 1100-talet kom människor från gårdar en bit in från kusten dit för att fiska under delar av året (Carelli 2007, s. 177).^{*} Framför allt sillfisket hade en stor betydelse, vilket hänger ihop med att både tillgången och

^{*} Ett av beläggen är de så kallade lerbottnar som har påträffats utefter stranden i Ystad (Larsson & Anglert 2008, s. 47 f). Det är lerklädda fördjupningar som skiljer sig från den omgivande marken. Det är emellertid omtvistat hur lerbottnarna ska tolkas. Markerade de besittningsrätt till mark, skulle leran användas i keramikproduktionen eller hade den en funktion i fiskehanteringen? Brorsson (2006) har analyserat lerans beskaffenhet, och han anser att godsanalysen styrker hypotesen att lerbottnarna hade med fisket att göra.

efterfrågan på sill ökade under den tidiga medeltiden. Ursprungligen hölls en årlig fiskmarknad vid Skanör och Falsterbo, men på 1200-talet utvidgades denna så kallade Skånemarknad till flera olika platser i Skåne och på Sjælland, bland annat till Ystad (Larsson & Anglert 2008, s. 48 f). Sill blev en viktig handelsvara som främst exporterades till tyska städer. Omkring år 1400 svarade Ystad för en åttondel av Lübecks import av sill (Carelli 2007, s. 178).

I slutet av järnåldern kunde ett gott fiske ske utefter hela den skånska kusten, men vissa platser kom i fokus när fisket inte bara skulle ge mat till fiskarens eget hushåll – och fiskhanteringen därmed successivt blev mer organiserad. Att Ystad omvandlades till ett regelrätt, säsongsmässigt fiskeläge kan delvis ha berott på en bra hamn, men kanske ännu mer på en nära relation med Lübeck. Den tyska Hansastaden hade till och med ett eget kompani i Ystad (Sjögren & W:son Munthe 1922).

Även om handeln med fisk var grunden för kommersen i Ystad är det troligt att bönderna förde med sig många andra varor för försäljning på platsen, liksom att de passade på att köpa sådant som de behövde. Arkeologerna anar att det tidigt fanns en »marknadsäng« öster om Vassaån (Larsson & Anglert 2008, s. 101).

Jag konstaterar att *Medeltidsstadens* funktionella urbaniseringskriterier (1) mer än väl uppfylldes i fallet Ystad. Detsamma gäller i hög grad bebyggelsens struktur, det vill säga de topografiska kriterier (2) som jag behandlar närmast.

KYRKORNA Sjöbodarna och enklare övernattningsbostäder fanns troligen tidigt i Ystad, och sedan följde mer »riktiga« hus. Kyrkorna var de första större byggnaderna. När Mariakyrkan uppfördes under 1200-talets första hälft fick den ett centralt läge i den äldsta bebyggelsen; kyrkan var emellertid inte alls så stor som den sedan blev efter tillbyggnader flera gånger under medeltiden (Larsson & Anglert 2008, s. 87 f).

Franciskanerorden bildade ett konvent i Ystad i mitten av 1200-talet med stöd av både mark och pengar från en riddare och dennes hustru. Gråbröderna koncentrerade sig inledningsvis på att bygga en kyrka. Den låg knappt 200 meter från Mariakyrkan och stod klar under 1280-talet (Carelli 2007, s. 216 f). Under de följande århundradena tillkom många byggnader. Vid 1500-talets början omfattade konventet ett helt kvarter med fyra sammanlänkade delar; kyrkan hade förlängts, breddats och fått ett klocktorn, tre klosterlängor hade rests och ett porthus hade skapats i det sydvästra hörnet.

I den östra delen av Ystad fanns troligen en mindre kyrka, Nicolaikyrkan, redan tidigt i stadens historia. Byggnaden revs i samband med reformationen och därför vet man inte så mycket om den. En hypotes är att Nicolaikyrkan ursprungligen var ett kapell med koppling till det säsongsmässiga fisket och handeln (Larsson & Anglert 2008, s. 88 f).

ÖVRIG BEBYGGELSE Stortorget i dagens Ystad ligger på samma plats som när det tillkom på 1200-talet. Det är granne med Mariakyrkan, stadens ledande kyrka. På 1400-talet fick torget ett rådhus i den västra delen,

nästan vägg i vägg med kyrkan. Även gatunätet är i huvudsak intakt från medeltiden; alla stora gator leder till torget, stadens centrum. Det finns också ett femtontal bevarade, medeltida hus (Carelli 2007, s. 177 f).

Den tredje gruppen av urbaniseringskriterier gäller det juridiska och formella. Ystad blev på kungligt initiativ en egentlig köpstad med stadsprivilegier vid 1200-talets mitt (Carelli 2007, s. 177). Det finns belägg för att staden några decennier senare hade ett råd med rådmän, och 1303 omtalas Ystad som torgby, en *uilla forensis* (Wienberg 2011).

Till den här kriteriegruppen hör också både materiella avgränsningar och immateriella begränsningar. Stadsportarna, liksom de vallar som kan ha funnits på några ställen runt staden, gav en tydlig markering av gränsen mellan land och stad. De styrande kunde därigenom kontrollera människornas rörelser ut och in i staden, liksom utbytet av varor; det blev möjligt att ta upp tullar och andra avgifter. Verksamheter som fiske, handel och hantverk omgärdades av lagar och regler (Larsson & Anglert 2008, s. 83 f).

—o—o—o—o—o—

En gårds historia – i Kyrkheddinge

Kyrkheddinge är i dag en tätort med några hundra invånare i Staffanstorps kommun. Platsen ligger mindre än en mil från Lund i sydöstlig riktning. Alltsedan stenåldern har det bott människor här som brukat jorden. Höje å flyter nu som då strax intill samhället.

Under 900-talet växte en by fram i Kyrkheddinge som kom att bestå en bit in på 1800-talet, det vill säga under mer än 800 år (Schmidt Sabo 2001, s. 16). Andra undersökta sydvästskånska byar uppvisar samma mönster, det vill säga en lång varaktighet. Under järnåldern var bilden en annan. Då var det vanliga att bebyggelsen flyttades periodvis med 200–400 års mellanrum (Schmidt Sabo 2001, s. 13).

I början av 1990-talet planerades ett vägbygge som skulle skära av den gamla bytomten. Därför beslutade Riksantikvarieämbetet om en arkeologisk undersökning som genomfördes under 1995. Utgrävningen koncentrerades till *en* gård och omfattade totalt 3 200 kvadratmeter (Bentz 2002, s. 4). Projektet har behandlats skriftligt i flera olika sammanhang (Schmidt Sabo 1998; 2001; 2006).

Φ

I det följande redogör jag för vilka frågor som ställdes i den arkeologiska undersökningen, vilka metoder som användes och hur källmaterialet såg ut.

FRÅGOR Enligt sammanfattningen i doktorsavhandlingen fanns det många mål och frågor som skulle belysas (Schmidt Sabo 2006). Ett mål var att undersöka byarnas roll i utvecklingen av det medeltida samhället; ett särskilt fokus skulle läggas på byns sociala dimensioner, bland annat hur könsrollerna spelade in i relationen mellan byborna och det omgivande samhället. Ett annat mål var att bedöma den snabba utveckl-

ingen av byar i Skåne under vikingatid och tidig medeltid; syftet var att ta reda på vilka sociala följder som utvecklingen fick.

En mer konkret presentation av undersökningens frågor finns i den bok som publicerades sex år efter själva undersökningen (Schmidt Sabo 2001, s. 8). Några exempel:

- Hur kunde en social struktur bli så förödande dominant att den överskuggar sin egen förklaring?
- När spelade byarna in sin roll och när spelade de ut den?
- Var byn ett ideal, för vem i så fall?
- Vem behövde en by?

METODER Bytomten grävdes ut lager för lager. Den så kallade stratigrafiska metoden användes för dateringen; det översta lagret antogs vara yngst och det understa äldst. Arkeologerna dokumenterade noggrant alla fynd (Bentz 2002, s. 4). Antalet funna föremål överträffade vad som tidigare hade upptäckts vid utgrävningar av medeltida bosättningar på landsbygden i södra Sverige; nästan 6 000 poster registrerades, fördelade på 131 olika kategorier (Bentz 2002, s. 6).

Undersökningen genomfördes på ett tvärvetenskapligt vis. Arkeologer, historiker, arkeobotaniker, kulturgeografer, osteologer med flera deltog i arbetet. »Kyrkheddingeundersökningen stärker insikten om det värdefulla utbytet mellan olika discipliner« (Schmidt Sabo 2001, s. 31).

KÄLLOR Källorna och källmaterialet varierar något mellan de sju undersökta perioderna. Den viktiga skillnad är att skriftliga källor kan användas först i den tredje perioden (1100-talet); de finns sedan med i alla perioder utom i den fjärde (1200–1250). Den allra tydligaste skillnaden gäller kartmaterialet; först i den sjunde och sista perioden (1600–1800) dyker kartorna upp (Schmidt Sabo 2001, s. 30).

Många arkeologiska källor finns under samtliga, eller nästan samtliga, perioder. Det gäller spår av bebyggelse; lämningar av bland annat brunnar och stenläggningar; ben från boskap, husdjur, villebråd och fiskar; fynd av föremål som till exempel verktyg, husgeråd, persedlar, rester av spannmål och andra växter (Schmidt Sabo 2001, s. 30).

Φ

Det arkeologiska materialet från undersökningen i Kyrkheddinge kunde läggas till grund för en presentation av gårdens utveckling uppdelad i sju perioder. Schmidt Sabo beskriver respektive period dels på ett översiktligt vis i text och bild, dels på ett mer ingående sätt (Schmidt Sabo 2001, s. 34 f resp. s. 60 f). Det är värt att notera att platsen av allt att döma har varit kontinuerligt bebyggd från cirka 950 till 1805 då gården skiftades. Här följer en kortfattad redovisning av utmärkande drag i respektive period.

PERIOD 1 • sent 900-tal–1050 Gården består av tre byggnader. Bostadshuset är ett treskeppigt långhus med tre rum; det ligger i östvästlig riktning. De två grophusen har rundovalva väggar. Konsumtionen av

nötkreatur är betydligt vanligare än av svin, får och get. Det vanligaste sädeslaget är korn. Råg och havre förekommer, men vete saknas.

PERIOD 2 • cirka 1050–1100-talets början De gamla husen är borta. I den södra delen av undersökningstomten ligger ett enskeppigt långhus i sydväst-nordostlig riktning. En del av huset tjänar som stall och fähus. Gården har ytterligare tre byggnader med olika funktioner; ett används till exempel som förråd och ett annat som tvättstuga och slaktbod. Det finns två brunnar och ett par avfallsgropar på tunet. Korn dominerar men vete är också vanligt; råg finns endast i ringa mängd.

PERIOD 3 • hela 1100-talet Tomten har bara två byggnader, dels ett tvåskeppigt, stolpburet långhus i söder, dels en mindre byggnad på träsyllar. Det större huset rymmer en bostadsdel och en del som är avsedd som förråd, stall och fähus. På gårdsplanen finns det några gropar och en brunn med träskoning i botten. Diken avgränsar området västerut ned mot Höje å. Mot norr löper ett staket i östlig riktning som är omkring tjugo meter långt. Korn är det dominerande sädeslaget, men råg och vete förekommer.

PERIOD 4 • cirka 1200–1250 Gården har två vinkelställda huslängor som är ungefär lika stora. Den norra längan är ett enskeppigt bostadshus, uppdelat i tre rum. Den östra längan är en tvåskeppig byggnad som används till lada, stall och fähus. I gårdsplanens norra del finns det ett dike som går i östvästlig riktning; det markerar tomtränsen. En brunn ligger alldeles utanför bostadshuset. Huvuddelen av det kött som gårdens folk konsumerar kommer från kor och hästar; fårkött är inte så vanligt.

PERIOD 5 • cirka 1250–1475 En ny bostadslänga har byggts på samma plats som det gamla bostadshuset, och en stor förändring har skett: Huset vilar på stensyllar i stället för nedgrävda stolpar, och det är byggt i korsvirkesteknik med lerklining. Det består av tre rum och i ett av rummen finns det en ugn med en överbyggnad. Den gamla ladugårdslängan finns kvar under cirka 100 år, men sedan ersätts den med en ny byggnad på samma ställe; även detta hus byggs på stensyllar. En ny brunn har tagits i bruk och avfallsgropar har tillkommit på gårdsplanens västra del. På matbordet står ofta kötträtter från nöt, får, svin, tamhöns och gås. Kosthållet varierar med fisk. För det mesta serveras då sill eller torsk, men ibland är det ål, abborre och gädda från Höje å.

PERIOD 6 • cirka 1475–1600 Det finns bara ett hus på tomten, grundat på stensyllar. Väggarna består av korsvirke med både tegel och lerklining i facken; en del av taket är belagt med tegelpannor. Byggnaden är uppdelad i två rum, varav det ena har en ugn. Norr om huset finns en träskodd brunn. Svin och får har blivit vanligare på matbordet; kött från nötdjuren förekommer emellanåt. [Fynden av sädeskorn i de analyserade proverna är så få att det inte går att bedöma fördelningen mellan de olika sädeslagen.]

PERIOD 7 • cirka 1600–1800 Två vinkelställda byggnader dominerar bilden. Den ena längan är ett bostadshus med en bakugn som sticker utanför huskroppen. Inne i huset är golvet delvis belagt med sten. Den

andra länkan är en stallbyggnad. Till gården hör en brunn, avfalls- och kadavergröpar och en stor gödselgrop. I både väster och öster finns diken. Vete, korn och råg är ungefär lika viktiga i hushållet.

—0—0—0—0—0—

Referenser

Andersson, Hans: *Projektprogram*, Rapport Medeltidsstaden 1, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museum, Stockholm 1976.

Andersson, Hans: Historik – Sverige och övriga Norden, i *Nationalencyklopedin*, <http://ne.se/lang/stad/313776>, [den 25 april 2011].

Anglert, Mats & Lindeblad, Karin: *Nya stadsarkeologiska horisonter*, UV Syd Rapport 2004:4, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 2004.

Bentz, Emma: Building function, social space and the reconstruction of daily life – A South Scandinavian case study, i *Pamatky Archeologicke – Supplementum 15, Ruralia IV*, Prag 2002.

Brorsson, Torbjörn; *Lerbottnar från 1100- och 1200-talen – Analys av råleror som ett bidrag till lerbottnarnas funktion*, Kontoret för keramiska studier, Härslöv 2006.

Carelli, Peter: *Det medeltida Skåne – En arkeologisk guidebok*, Historiska Media, Lund 2007.

Larsson, Stefan & Anglert, Mats: *Makten och heligheten*, Ystadiana 2008, Ystads fornminnesförening, Ystad 2008.

Rosén, Christina: *Stadsbor och bönder – Materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*, Riksantikvarieämbetet UV Väst, Stockholm 2004.

Schmidt Sabo, Katalin (red.): *Kyrkheddinge bytomt – Särskild arkeologisk undersökning 1995*, Riksantikvarieämbetet UV Syd, Stockholm 1998.

Schmidt Sabo, Katalin: *Vem behöver en by? – Kyrkheddinge, struktur och strategi under tusen år*, Riksantikvarieämbetet UV Syd, Lund 2001.

Schmidt Sabo, Katalin: *Den medeltida byns sociala dimensioner*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 2005.

Sjögren, O. & W:son Munthe, L.: Ystad, i *Nordisk familjebok – Ugglepplagan*, Band 33, Nordisk Familjeboks förlag, Stockholm 1922; en digital faksimilutgåva finns på www.runeberg.org.

Tesch, Sten: *Ystad 1*, Rapport Medeltidsstaden 44, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museum, Stockholm 1983.

Tesch, Sten: *Ystad 2 – En omlandsstudie*, Rapport Medeltidsstaden 45, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museum, Stockholm 1983.

Wienberg, Jes: *Exkursionsmaterial för ett besök i bland annat Ystad den 12 april 2011*, Lund.

Examinationsuppgift nummer 2 för ARKDO4
Christer Wallentin, Garngränd 13, 263 77 Mölle
Telefon 070-844 81 25, 042-34 72 13
E-post christer.wallentin@bredband.net